

MAREK KRAJEWSKI

Institut Filologii Klasycznej i Kultury Antycznej Uniwersytetu Wrocławskiego
ul. Szewska 49, 50-139 Wrocław
Polska – Poland

INGENTI SUBIERE FERETRO (VERG. AEN. 6, 222) – UWAGA TRANSLATORYCZNA

ABSTRACT. Krajewski Marek, *Ingenti subiere feretro* (Verg. Aen. 6, 222) – uwaga translatoryczna (*Ingenti subiere feretro* (Verg. Aen. 6, 222) – a remark on translation).

The sentence *Ingenti subiere feretro* (Verg. Aen. 6, 222) should be translated as “they come up to huge funeral bier”, and not as most translators of Aeneid do it “they raise huge bier”.

Key words: Virgil, Aeneid, translation studies, verb valence.

Wiersz Verg. Aen. 6, 222, a ściślejsz mówiąc, drugi kolon tego heksametru – *Pars ingenti subiere feretro* (...) – sprawia i sprawia czytelnikom oraz tłumaczom *Eneidy* trudności interpretacyjne. Aby je usunąć i prawidłowo ten wiersz przełożyć, trzeba się odwołać do składni łacińskich przypadków, do walencji czasownika *subire* oraz do starożytnych komentarzy do Wergiliuszowego eposu.

Wiersz ten jest częścią opisu pogrzebu nieszczęsnego towarzysza Eneasza, trębacz Mizenusa. Aby ujrzeć dokładnie kontekst narracyjny, przytoczmy cały ten pogrzebowy *passus* (Aen. 6, 212-235) w oryginale oraz w przekładzie ks. Tadeusza Karyłowskiego:

212. Nec minus interea Misenum in litore Teucri
213. flebant et cineri ingrato suprema ferebant
214. principio pinguem taedis et robore secto
215. ingentem struxere pyram, cui frondibus atris
216. intexunt latera et feralis ante cupressos
217. constituunt, decorantque super fulgentibus armis.
218. pars calidos latices et aena undantia flammis
219. expediunt, corpusque lavant frigentis et unguunt
220. fit gemitus. tum membra toro defleta reponunt
221. purpureasque super vestis, velamina nota,
222. coniciunt. pars ingenti subiere feretro,
223. triste ministerium, et subiectam more parentum,
224. aversi tenere facem. congesta cremantur
225. turea dona, dapes, fuso crateres olivo.
226. postquam conlapsi cineres et flamma quievit,
227. reliquias vino et bibulam lavere favillam,
228. ossaque lecta cado textit Corynaeus aeno.
229. idem ter socios pura circumtulit unda

Tymczasem już Mizena na brzegu pospołu
Płakali Teukrzy, szcżątkom niewdzięcznym popiołu
Niosąc obrzęd ostatni: Smolne najpierw belki
I kłocę ściętych dębów piętrzą na stos wielki,
Gałęźmi boki zwiędzłą, cyprysowe drzewa
Z przodu stawią – szczyt oręż błyszczący odziewa
Część ich pod kotły z wodą, co wre już niemało,
Drew podkłada, obmywa i namaszcza ciało.
Jęk słysząc. Oplakane członki na posłanie
Niosą potem i szaty purpurowe na nie
Narzucą. Część ogromne podejmuje mary
W posłudze smutnej, twarze, jak zwyczaj chce stary
Odwracając od główki; zniesione wnet płoną
Kadzidła, kąski, czasze z oliwą spienioną,
Gdy zgłiszczą się zapadły i płomień na poły
Przygasnął, winem zleją łakome popioły:
Korynej kości druha do urny gromadzi,
Potem, gałąź oliwki zanurzając w kadzi,

230. spargens rore levi et ramo felicis oliuae,	Po trzykroć druhów wodą pokropi dokoła
231. lustravitque viros dixitque novissima verba.	I ostatnich pożegnań orędzie obwoła.
232. at pius Aeneas ingenti mole sepulcrum	Zbożny Enej wnet sypie mogiłę wyniosłą,
233. imponit suaque arma viro remumque tubamque	Na szczycie kładzie męża broń, trąbę i wiosło –
234. monte sub acrio, qui nunc Misenus ab illo	Pod górę, co imieniem Mizena nazwana,
235. dicitur aeternumque tenet per saecula nomen.	Do dziś jeszcze, po wiekach, z tego słynie miana.

Gdyby ktoś miał wątpliwość, jak należy zrozumieć *pars ingenti subiere feretro* w 6, 222, znajdzie w słowniku łacińsko-polskim pod red. Mariana Plezi (Plezia 1999: 241-242, s. v. *subeō*) oraz w *Oxford Latin Dictionary* (Glare 1968-1982: 1838-1839, s. v. *subeō*) wymarzoną translatoryczną wskazówkę – znaczenie wyrazu poparte przytoczeniem tłumaczonego właśnie miejsca. I tak oba wspomniane dzieła leksykograficzne odnotowały s. v. *subeo* znaczenie ‘wziąć coś na siebie (na swoje barki)’, a doszukano się go właśnie w Verg. *Aen.* 6, 222. Polscy tłumacze *Eneidy*, abstrahując od tego, jakimi słownikami się posługiwali, też tak rozumieci ten wiersz. Czytamy zatem w polskich *Eneidach*: „Inni podnoszą mary ogromne” (Markowska 1987: 83, Wieniewski 1978:158), „Część ogromne podejmuje mary” (Karyłowski 1950: 154), „Kilku na barki wzięło mary ciężkie” (Kubiak 1987: 185). Wbrew tej *opinio communis* miejsce to można jednak rozumieć inaczej. Po przyjęciu znaczenia *subire* ‘podchodzić do czegoś’, ‘zbliżać się ku czemuś’ można tę frazę przełożyć ‘inni zbliżają się ku ogromnym marom’.

Po dokładnym przejrzeniu całego opisu pogrzebu Mizenusa stwierdzamy, iż przyjęcie interpretacji i powszechnie panującej (‘inni podnoszą mary ogromne’), i konkurencyjnej wobec niej (‘część (towarzyszy) podchodzi ku ogromnym marom’), powoduje brak zwartości narracyjnej całego opisu – między podniesieniem mar a podpaleniem ich nie ma sceny położenia łoża ze zwłokami na stosie (6, 222-224)¹. Nie ma tej sceny, ponieważ zwłoki leżą już na marach (6, 220: *tum membra toro defleta reponunt* ‘wtedy odkładają na mary oplakane zwłoki’) i prawdopodobnie na stosie. Ten argument można zaryzykować, jeśli przyjmiemy zależność narracyjną pomiędzy Homerem a Wergiliuszem. Wszak w *Iliadzie* 24, 785 płacz towarzyszy zaniesieniu zwłok na stos (pogrzeb Hektora) lub rozlega się wtedy, gdy zwłoki leżą już na stosie (pogrzeb Patroklosa – *Il.* 23, 154). Wergiliuszowe *fit gemitus. Tum membra defleta reponunt* (loc. cit.) miałyby zatem analogię w Homerowym opisie pogrzebu Hektora. Nasuwa się tutaj argument logiczny: jeżeli zwłoki już spoczywają na marach i na stosie w 6, 220, to po co w 6, 222 miałyby znów być dźwigane na barkach towarzyszy zmarłego? Po to, aby pod mary i pod stos podłożyć ogień? Trudno to sobie wyobrazić – część towarzyszy podnosi zwłoki, inni wtedy podkładają pod nie ogień. Ci pierwsi trzymaliby zatem płonące zwłoki na swych barkach czy też położyliby je na stosie? Jeżeli tak, to po co podpalać zwłoki

¹ Por. Norden 1916: 195: „Daß die Träger die Bahre mit dem *lectus funebris (torus)* auf den Scheiterhaufen stellen, wird, weil es aus dem weiteren Verlauf der Handlung sich von selbst versteht (podkreślenie moje – M. K.), nicht erwähnt”.

i, trzymając je na barkach, ryzykować poparzenie, jeżeli można je najpierw położyć na stosie i tam dopiero podpalić? W wypadku drugiej interpretacji (‘część (towarzyszy) podchodzi ku ogromnym marom’), na postawione pytanie, po co oni podchodzą do mar, odpowiedź jest prosta: aby je podpalić.

Oczywiście, poeta nie musi być logiczny, a nielogicznego rozwoju wydarzeń nie trzeba zbyt daleko szukać u Wergiliusza. Oto w 6, 175-189 Eneasza wraz z towarzyszami przygotowuje pogrzeb Mizenusa, w 6, 190-204 udaje się za gołębiami-przewodnikami na skraj jaru, gdzie rośnie cudowne drzewo, w 6, 204-211, zrywa złotą gałązkę i znosi ją do domu Sybilli (6, 211: *portat sub tecta Sybillae*). W tym czasie jego towarzysze chowają Mizenusa. Wergiliusz wyraźnie akcentuje równoczesność obu czynności przysłówkiem *interea* (6, 212) ‘tymczasem’. Tymczasem trwa pogrzeb, a Eneasza – jak można by sądzić na podstawie *argumentum ex silentio* – jest u wieszczki. Nagle, pod koniec pogrzebu, Eneasza składa wota na grobie przyjaciela (6, 232-233). Za chwilę znów towarzyszy Sybilli (6, 236).

W wyjaśnieniu całego problemu nie pomagają, niestety, ani komentarze, ani inne, niepolskie przekłady *Eneidy*. Większość komentatorów i tłumaczy przyjmuje wspomniane znaczenie ‘brać na siebie’, czyli ‘nieść’. L. Mackensen (1920: 59) uważa, że Mizenusa ułożono na łożu, łożo na noszach², a na stosie łożo wraz z noszami. Ch. G. Heyne (Heyne 1832: 884) całą ceremonię komentuje następująco: „Corpus collocant in lecto, veste tegunt, repositum in feretro ad rogam portant (222), eique impositum cremant”. Komentarz swój uzasadniają odesłaniem czytelnika do opisu pogrzebu Hektora (*Il.* 24, 785-786), gdzie rzeczywiście uczestnicy pogrzebu biorą mary z ciałem Hektora na ramiona i zanoszą na stos pogrzebowy. Wydawca i komentator angielski J. Conington (1883: 453) zgadza się w pełni z Ch. G. Heynem i dodaje, iż noszenie zwłok w ostatniej posłudze było w Rzymie uważane za wielki zaszczyt, o czym dobitnie świadczy Tacytowy *passus* (*Ann.* 1, 8, 5), w którym senatorowie niosą na swych barkach ciało Augusta i kładą je na stos pogrzebowy. Inne argumenty znajdziemy w komentarzu E. Nordena do VI księgi *Eneidy*. Tekst *onus lecti subire* ‘podnieść ciężar łoża’ z anonimowej *Consolatio ad Liviam* (237 r. n.e.) oraz *illum/hesterni capite induto subiere Quirites* ‘okrywszy głowy ponieśli go świeżo upieczeni Kwiryty’ z trzeciej satyry Persjusza (3, 105-106) pozwoliły E. Nordenowi na zinterpretowanie tego miejsca jako „Andre huben (...) die große Bahre” (Norden 1916: 63). Powyższe similia są jednak z gramatycznego punktu widzenia nie do końca właściwe, ponieważ czasownik *subire* ma w nich zupełnie inną rekcję i łączy się z acc., podczas gdy w *Aen.* 6, 222 – z dat. E. Norden wyjaśnia to w swoim komentarzu następująco: „ungewöhnlich [...]. Auch in andren Verbindungen konstruiert er (Vergilius – M. K.) *subire* je nach metr. oder euphon. Gesichtspunkt mit dem Dativ oder Akkusativ” (Norden 1916: 195)³.

² Łac. *feretrum* ← φέρετρον ‘nosze’ ← φέρω ‘nieść’ (Ernout-Meillet 1959: 226, s. v. *ferculum*).

³ Uczony niemiecki opiera się tutaj na rozszerzonym wydaniu komentarza Serwiusza, tzw. „Schoelia Danielis” i na uwadze do Verg. *Aen.* 4, 598. O przymusie metrycznym jako kryterium wyboru dat.

Interpretacja Ch. G. Heynego, poparta dodatkowymi argumentami przez J. Coingtona i E. Nordena, stała się obowiązująca. Większość tłumaczy i komentatorów idzie jej śladem. Znaczenie 'nieść' nadaje czasownikowi *subire* w tym miejscu J.W.F. Knight (1956: 147), E.G. Schreiber i Th.M. Maresca (Schreiber-Maresca 1979: 65), D. Ebener (1987: 149), D. West (1990: 139), J.-P. Chausserie-Lapré (1993: 265), E. MacCrorie (1995: 129). Do tych opinii przychylają się komentatorzy angielscy H.E. Gould i J.L. Whitely, którzy – zdając sobie sprawę z wyjściowego znaczenia 'zbliżyć się do czegoś' – uznają, iż fraza ta przeszła rozwój semantyczny 'podejść pod coś' → 'unieść coś wysoko' (Gould-Whitely 1992: 65).

Druga interpretacja ma również długą tradycję, lecz nieporównanie mniej zwolenników. Po raz pierwszy spotykamy się z nią u A. Forbigera (1839: 102), który objaśnia to miejsce następująco: „*subire* accedendi significatione cum tertio casu construitur”. W ślad za nim idą dwaj tłumacze – włoski (Canali 1978: 81) i niemiecki (Götte 1984: 150) – i przyjmują 'zbliżać się' jako znaczenie czasownika *subire* i cały passus tłumaczą 'inni zbliżają się ku ogromnym marom'.

Przekłady i komentarze nowożytnie mają jednak drugorzędne znaczenie. Pojawia się pytanie, czy znaczenie 'brać na swoje barki' jest poświadczane u autorów łacińskich? Na to pytanie trzeba odpowiedzieć twierdząco. Czasownik *subire* rzeczywiście oznacza 'wziąć na siebie', 'nieść na grzbiecie' i znaczenie to jest poświadczane u samego Wergilusza (np. *Aen.* 3, 113: *iunci currum dominae subiere leones*), u Persjusza i u innych autorów (por. tabelę 1). Verg. *Aen.* 6, 222 nie jest jednak z całą pewnością jego egzemplifikacją.

Z dwóch powodów.

1. Wergiliusz używa (por. tabela 1) czasownika *subire* 54 razy, z czego 4 razy w znaczeniu 'brać na siebie', 'podnosić'. We wszystkich tych miejscach czasownik jest dopełniony przez acc. (2, 708: *patrem*, 4, 599: *parentem*, 12, 899: *saxum*, 3, 113: *currum*) i trzykrotnie doprecyzowany przez ablativus instrumenti (*umeris*, *cervice*)⁴. Oprócz tego czasownik ten występuje 21 razy w znaczeniu 'przybyć', 'zbliżać się' bez żadnego określenia celu i 17 razy w takim samym znaczeniu z określeniem celu (dopełnieniem) w acc., bądź w konstrukcji „przyimek przestrzeny+accusativus”. W pozostałych 12 wypadkach *subire* ma aktant nominalny w datiwie i jest to bez wątpienia tzw. *dat. finalis vel directionis*. Mamy zatem wybór –

lub acc. jako dopełnienia do *subire*, czytamy w Serv. Verg. *Aen.* 3, 292, gdzie podkreśla się, iż użycie acc. *Chaonios* zamiast dat. *Chaonio* spowodowałoby „difficilis scansio”, ponieważ – dodajmy – nie byłoby elizji między pierwszą a drugą stopą: *Ch¹aonio² et celsam*.

⁴ Oczywiście, można by uznać *feretro* za abl. instr. i przetłumaczyć całą frazę 'inni podnoszą (scil. zwłoki) na noszach', która gramatycznie odpowiadałaby *Ipsae subibo* (scil. *patrem*) *umeris* 'ja sam poniosę (scil. ojca) na plecach' (Verg. *Aen.* 2, 708). Nie obalając tej tezy, ufamy, że argumenty zaprezentowane w dalszej części artykułu (zwłaszcza uwagi Serwiusza) skłonią do przyjęcia tłumaczenia 'inni zbliżają się ku ogromnym marom'.

możemy *ingenti subiere feretro* umieścić w grupie 'nieść', 'podnosić', z którą jaszkrawo kontrastowałaby odmienną rekcją, albo w jednolitej rekcynnie (dat.) grupie 'zbliżać się'. Ta druga decyzja wydaje się rozsądna. Również z tego powodu, iż kierunek to podstawowa funkcja ie. dat. (Hofmann-Szantyr 1963: 86), szeroko rozpowszechniona w łacinie (ibid. 100-101) w połączeniu z czasownikami oznaczającymi ruch, por. Verg. *Aen.* 5, 451: *it clamor caelo*; 2, 250: *ruit oceano nox*. Jest tak właśnie w naszym miejscu – wszak *subire* znaczy 'zbliżać się', 'podchodzić'. Dodajmy, że w całej literaturze łacińskiej nie ma ani jednego miejsca, gdzie *subire* 'brać na barki' łączyłoby się z dat.⁵, w odróżnieniu od walencji z aktantem nominalnym w acc., która dla tego znaczenia jest jedyną możliwą (por. tabelę 1)⁶.

Tabela 1. Walencja i znaczenie czasownika *subire*

WALENCJA	ZNACZENIE	WYSTĘPOWANIE		PRZYKŁAD
		Σ	VERG.	
SUBIRE _∅	PODCHODZIĆ _∅	403	21	<i>Subiit cari genitoris imago</i> (Verg. <i>Aen.</i> 2, 560)
SUBIRE _{acc.directionis}	PODCHODZIĆ _{do czegoś}	320	15	<i>Iam subeunt Triviae lucos</i> (Verg. <i>Aen.</i> 6, 13)
SUBIRE _{praep+acc}	PODCHODZIĆ _{do czegoś, przez coś itp}	81	2	<i>Talibus inter se dictis ad tecta subibant</i> (Verg. <i>Aen.</i> 8, 359)
SUBIRE _{dat.directionis}	PODCHODZIĆ _{ku czemuś}	69	12	<i>Progressi subeunt luco</i> (Verg. <i>Aen.</i> 8, 125)
SUBIRE _{praep+abl.}	PODCHODZIĆ _{pod czymś, skądś itp.}	5	0	<i>Subeunt in hac reputatione Delphica oracula</i> (Plin. nat. 7, 151)
SUBIRE _{acc}	BRAĆ NA SIEBIE _{coś}	273	1	<i>Et iuncti currum dominae subiere leones</i> (Verg. <i>Aen.</i> 3, 113)
SUBIRE _{acc+abl.instr.}	BRAĆ NA SIEBIE _{coś+czymś}	5	3	<i>Ipsae subibo</i> (<i>patrem</i> - M. K.) <i>umeris</i> (Verg. <i>Aen.</i> 2, 708)

2. Starożytni rozumieli to miejsce jako 'zbliżają się ku marom pogrzebowym'. Komentator Wergilego, Serwiusz, pisze w swoim komentarzu *ad locum: subiere*

⁵ Jedynym miejscem w literaturze łacińskiej mającym jakoby potwierdzać znaczenie *subire* + dat. jako 'podnosić coś' miałoby być właśnie Verg. *Aen.* 6, 222.

⁶ W tabeli 1 nie uwzględniamy atestacji *subire* u Serwiusza oraz u innych komentatorów i gramatyków starożytnych.

*feretro ut VII 161, VIII 12 subeunt muro*⁷. Nie można muru wziąć na plecy, toteż nie ulega wątpliwości, że w tym miejscu Serwiusz przyjmuje znaczenie 'zbliżać się'. Starożytny komentator omawia w innym miejscu (*ad 4, 598*) rekcję *subire* i tak konstatuje: „'subisse' iuxta praesentem usum accusativo iunxit cum alibi antique dativo usus sit ut (8, 125)⁸ subeunt luco et (9, 369) muroque subibant”. Formy te należy rozumieć jednoznacznie jako 'zbliżać się ku czemuś', 'podejść do czegoś'. Świadectwo Serwiusza oraz znaczenie *subire*, wyabstrahowane ze wszystkich miejsc, w których czasownik ten występuje, dowodzą, że *acc.* może być zastąpiony przez *dat.* kierunku⁹.

Biorąc pod uwagę oba argumenty, uważamy, iż miejsce *Aen. 6, 222* należy rozumieć 'inni zbliżają się ku ogromnym marom'. Dzięki temu rozwiązaniu Wergiliuszowy opis pogrzebu Mizenusa stanie się kompletny:

- (1) towarzysze Mizenusa budują i ozdabiają stos pogrzebowy (214-217),
- (2) obmywają ciało (218-219),
- (3) lamentują (220),
- (4) ubierają złożone na marach zwłoki (220-222),
- (5) zbliżają się do mar (222),
- (6) podpalają stos (223-224).

Po przyjęciu znaczenia 'inni podnoszą mary ogromne' mamy odpowiednio:

- (1) towarzysze Mizenusa budują i ozdabiają stos pogrzebowy (214-217),
- (2) obmywają ciało (218-219),
- (3) lamentują (220),
- (4) ubierają złożone na marach zwłoki (220-222),
- (5) podnoszą mary (nie wiadomo, po co!) (222),
- (6) podpalają stos (223-224).

W drugim wypadku pojawia się elipsa narracyjna – między (5) i (6). Po przyjęciu pierwszego znaczenia opis staje się zwarty. Natomiast pierwsza interpretacja ma

⁷ Serwiusz następująco komentuje frazę *muroque subibant* w *Verg. Aen. 7, 161*: „'muroque subibant' alibi per accusativum, ut «Aeneae subiit mucronem ipsumque morantem sustinuit». et hoc secundum naturam est, nam 'it sub mucronem' dicimus: per dativum enim figuratum est”.

⁸ Serwiusz następująco komentuje frazę *subeunt luco* w *Verg. Aen. 8, 125*: „et hic 'subeunt' iuxta veteres dativo iunxit, cum alibi iuxta usum praesentem accusativo iunxerit, ut „Aeneae subiit mucronem”, sicut et 'succede' [veteres] dativo iunxerat: quod significat 'penitus ingredi', ut hoc loco 'ac nostris succede penatibus hospes'. Sallustius tamen, ut dictum est, accusativo iunxit”. Por. komentarz do *limina uictor / Alcides subiit* (*Verg. Aen. 8, 362-362*) w *Serv. Aen. 8, 363*: sane hic 'subiit' iuxta usum praesentem accusativo iunxit, cum antiquo more alibi dativo iunxerit, ut „progressi subeunt luco”. Por. też *Serv. Aen. 10, 797*.

⁹ Dativus kierunku u Wergiliusza i innych poetów epoki augustowskiej doczekał się wyczerpującej monografii Colucci 1981, w której dużo uwagi poświęca się ekwiwalencji i wymiennosci obu konstrukcji: *ad + acc.* i *dat. directionis* przy czasownikach oznaczających ruch (Colucci 1981: 13). W pracy tej cytowane są poglądy gramatyków starożytnych nt. *subire*, lecz brak odniesienia do *Aen. 6, 222*. Praca Colucci 1982 była dla mnie niedostępna.

tę słabą stronę, iż zakłada ubieranie ciała już po złożeniu go na stosie. W obu wypadkach nie ma sceny złożenia zwłok na stosie pogrzebowym, lecz jej brak wydaje się bardziej raziący w wypadku drugim. W pierwszym musimy założyć, że nieboszczyk już leży na stosie, w drugim natomiast przyjąć trudną do wyjaśnienia lukę w narracji.

Jeżeli jedna interpretacja – *sit venia verbo* – narracyjna zdecydowanie nie przeważa nad drugą, należy całą kwestię zobiektywizować poprzez analizę językową. Ta zaś daje rozstrzygający argument za znaczeniem 'zbliżyć się', 'podejść'. Analiza *Verg. Aen. 6, 222* stawia przed nami jeszcze jedno pytanie metodologiczne: jakie argumenty przyjąć w sytuacji translatorskiego wyboru, czy pozajęzykowe (similia, tradycja epicka), czy językowe, poparte testimoniami starożytnych gramatyków¹⁰. Niniejszy artykuł próbuje uzasadnić ten drugi wybór.

LITERATURA

- Canali 1978 = Vergilio, *Eneide*, Vol. III: Libri V-VI, a cura di E. Paratore, traduzione di L. Canali, Milano: Mondadori.
- Chausserie-Lapré 1993 = *Oeuvres complètes de Vergile*, traduites du latin par J.-P. Chausserie-Lapré, 1: *L'Énéide*, texte bilingue présenté par C. M. Cluny, Paris: Éd. De la Différance.
- Colucci 1981 = L. Colucci, *Prospettive per una interpretazione del dativo in Vergilio*, Roma: Signorelli.
- Colucci 1982 = L. Colucci, *Strutture sintattiche e stilistiche in Vergilio*: it clamor caelo, Chieti: Univ. G. d'Annunzio.
- Conington (1883) = P. Vergili Maronis *Opera*, with a commentary by J. Conington, Vol. II, fourth edition, London: Whittaker & Co, George Bell & Sons.
- Ebener 1987 = Vergil, *Werke in einem Band*, hrsg. und aus dem Lateinischen übertragen von D. Ebener, Berlin – Weimar: Aufbau-Verlag.
- Ernout-Meillet 1959 = A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, 4e édition, Paris: Librairie C. Klincksieck.
- Forbiger 1839 = P. Vergili Maronis *Opera*, ad optimorum librorum fidem edidit, perpetua adnotatione illustravit atque indicem rerum locupletissimum adiecit Albertus Forbiger, Pars III *Aeneidos* l. V-XII. et indicem continens, Lipsiae: I. C. Hinrichs.
- Glare 1968-1982 = *Oxford Latin Dictionary*, ed. by P. G. W. Glare, Oxford: Clarendon Press.
- Götte 1984 = Vergil, *Aeneis*, übersetzt von J. Götte, hrsg. und kommentiert von M. Lemmer, Leipzig: Edition Leipzig.
- Gould-Whitely 1992 = Vergil, *Aeneid VI*, edited with introduction, notes and vocabulary by H. E. Gould & J. L. Whitely, Bristol 1946 (przedruk: London: Macmillan).
- Heyne 1832 = Publius Vergilius Maro, *Varietate lectionis et perpetua adnotatione illustratus a Christ. Gottl. Heyne*. Editio quarta curavit Ge. Phil. Eberard. Wagner, Volumen secundum *Aeneidos* libri I-VI continens, Lipsiae: Sumtibus Librariae Hahnianae.
- Hofmann-Szantyr 1963 = J.B. Hofmann, *Lateinische Syntax und Stilistik*, von J.B. Hofmann, neubearbeitet von A. Szantyr, München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung (Handbuch der Altertumswissenschaft begründet von I. von Müller, erweitert von W. Otto, fortgeführt von H. Bengtson. II 2. 2).
- Karyłowski 1950 = Wergiliusz, *Eneida*, w przekładzie ks. T. Karyłowskiego, wstępem i objaśnieniami zaopatrzył T. Sinko, wyd. 2., zmienione, Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

¹⁰ O kompetencji gramatycznej Serwiusza traktuje rozprawa Uhl 1998. Niestety była ona dla mnie niedostępna.

- Knight 1956 = *The Aeneid*, translation into english prose by J.W.F. Knight, b. m.: Harmondsworth Penguin Books (Penguin Classics L 51).
- Kubiak 1987 = Publius Vergilius Maro, *Eneida*, przeł. i oprac. Z. Kubiak, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- MacCrorie 1995 = *The Aeneid*, Virgil, translated by E. MacCrorie, with a foreword by J. Cleary, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Mackensen 1920 = P. Vergili Maronis, *Aeneis*, nach Text und Kommentar getrennte Ausgabe für den Schulgebrauch von O. Brosin und L. Heitkamp, neu bearbeitet von L. Mackensen, III. Bändchen: Buch V und VI, 2. Abt.: Kommentar, Gotha: F. A. Perthes A.-G.
- Markowska 1987 = Wergiliusz, *Eneida*, przeł. W. Markowska (...), Warszawa: Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia”.
- Norden 1916 = P. Vergilius Maro, *Aeneis* Buch VI, erklärt von E. Norden, 2. Aufl., Leipzig: Berlin: B. G. Teubner.
- Plezia 1999 = *Słownik łacińsko-polski*, pod red. M. Plezi, t. V: S-Z, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Schreiber-Maresca 1979 = Commentary of the six books of Virgil's *Aeneid* by Bernardus Silvestris, translation, with introduction and notes by E.G. Schreiber and Th.E. Maresca, Lincoln-London: Lincoln University of Nebraska Press.
- Uhl 1998 = A. Uhl, *Servius als Sprachlehrer. Zur Sprachrichtigkeit in der exegetischen Praxis des spätantiken Grammatikunterrichts*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht (Hypomnemata 117).
- West 1990 = Virgil, *The Aeneid*, a new prose translation by D. West, London-New York: Penguin Books.
- Wieniewski 1978 = Wergiliusz, *Eneida. Epopeja w dwunastu księgach*, przeł., poprzedził wstępem i opatrzył słowniczkiem I. Wieniewski, Kraków: Wydawnictwo Literackie.

INGENTI SUBIERE FERETRO (VERG. AEN. 6, 222) – A REMARK ON TRANSLATION

Summary

The sentence *ingenti subiere feretro* (Verg. aen. 6, 222) should be translated as “they come up to huge funeral bier”, and not as most translators of *Aeneid* do “they raise huge bier”.